

Батиргареева В.С.

*доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
директор НДІ ВПЗ імені академіка В.В.Сташиса НАПрН
України, головний науковий співробітник НДІ інформатики і
права НАПрН України*

ЕМПІРИЧНЕ ПРАВОЗНАВСТВО СУЧАСНОСТІ ТА НАУКА ЕПОХИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ПРО ПАРАЛЕЛІ ТА ПЕРЕТИНИ НА НОВОМУ ВИТКУ ЗНАНЬ

Постановка проблеми. Невпинний розвиток суспільства, що зветься прогресом, та виклики часу, що породжують для людства невідомі дотепер проблеми, ставлять перед науковцями складні завдання, змушуючи останніх займати нові стратегічні позиції у методологічних процесах пізнання того, як прирощувати якісне наукове знання. Проте ще 20-25 років тому дослідники, які заявляли про обов'язковість методологічного блоку для успішного розв'язання правової проблеми, заснованого не лише на догматі формально-юридичного методу, піддавалися, без перебільшення, науковому остракізму. Але вже тоді серед правників ставали популярними ідеї І. Лакотоса та Т. Куна. Хто були сміливішими у власних наукових розвідках, зверталися до філософського знання і стверджували: «Будь-яке дослідження провадиться для того, щоб подолати певні труднощі в процесі пізнання нових явищ, пояснити раніше невідомі факти або виявити неповноту старих способів тлумачення відомих [1, с. 34]. І одними з перших, хто почав наполегливо розширювати горизонти пізнання і заходити на, так би мовити, «чужі поля» стали кримінологи. Однак й тут були складнощі: навіть за пізньорадянських часів роботи, в яких наводилися більш-менш цікаві цифри, факти отримували гриф «для службового користування» або навіть «таємно». Це було в дусі пануючої ідеологічної доктрини. Як приклад, навести хоча б цікаву монографію П. П. Михайленка і Й. А. Гельфанда під назвою «Рецидивна злочинність та її запобігання органами внутрішніх справ», яку в 1970 р. було видано під грифом «ДСК», оскільки в монографії містилися цифри, що характеризували структуру рецидивної злочинності та рівень судимості серед рецидивістів [2].

Зараз, набуваючи нового імпульсу для розвитку, правознавство все більше дивиться у бік аналізу емпірії, що є фундаментом будь-якого знання – чи то у природознавстві, чи то в науках про суспільство й людину. Разом із тим, розмірковуючи над можливостями емпіричного правознавства сьогодні, не можна не згадати, що такий інтерес до емпірії вже мав місце в європейській науці набагато раніше. З огляду на це, доцільно звернутися до науки епохи Пізнього Середньовіччя, щоб провести деякі цікаві паралелі та показати перетини на новому вітку знань. В історичному сенсі цей період часу припадає на XV-XVI століття. Звернення саме до цього історичного фрагменту розвитку європейської науки дозволяє: по-перше, побачити важливість емпірії, що виявлялася колись та виявляється зараз ключем систематизації наявного знання, а, по-друге, проводячи аналіз темпів прирощення знання та з'ясування причину, по суті, великого наукового прориву в Пізньому Середньовіччі, розвинути цікаві ідеї правознавства за рахунок спостережень у реальному житті та перекладу виявлених фактів на мову цифр, логічних міркувань та уможливлення виводів, заснованих, тим не менш, на емпіричних фактах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика емпіричних підстав науки достатньо широко обговорюється представниками різних наукових дисциплін – як гуманітарних, так і природознавчих. Тому, як справедливо зазначив один із найвідоміших учених сучасності, лауреат Нобелівської премії з економіки М. Алле, «підпорядкування даним дослідів є золотим правилом, що панує у будь-якій науковій дисципліні. Саме цим пояснюється надзвичайний успіх західної думки в останні ... століття. Це правило є одним і тим самим як для економічної, так і для фізичної науки. Жодна теорія не може бути прийнята, якщо вона не підтверджується емпіричними даними» [3, с. 94, 110]. Що стосується правознавства, то, на думку Ю. Є. Пермякова, тривога з приводу втрати свого предмета (історичної події, речовини та ін.), яка торкнулася в XX ст. усіх наук, що спираються на перевірку гіпотез за допомогою емпіричних досліджень, найменше за все була помітна у вітчизняній теорії держави і права: незважаючи на свою декларовану прихильність емпіричному початку, вона ніколи не була обтяжена серйозними зобов'язаннями перед реальністю [4, с. 44]. Але останнім часом і в правознавстві питання емпірії дедалі частіше стають предметом наукового аналізу правників. Наприклад, практично жодне серйозне кримінологічне дослідження сьогодні не оминає звернення до емпіричного підґрунтя під час формулювання теоретичних висновків та опрацювання практичних рекомендацій [5-10]. Разом із тим про розуміння важливості емпірії для обґрунтування тео-

ретичних висновків поки що йдеться в окремих галузях правознавства. Однак на емпіричний фундамент має твердо спиратися все сучасне правознавство як одна з провідних наук про суспільство та його розвиток.

Метою статті є, по-перше, розкриття важливості емпіричного підґрунтя для розвитку науки в цілому (в історичному аспекті) та юридичної науки, зокрема, на прикладі деяких дисциплін, спрямованих на боротьбу зі злочинністю (за наших днів), та, по-друге, демонстрація парадоксальності деяких тверджень, що розцінюються на теперішній час в юридичній науці як аксіоми.

Виклад основного матеріалу. Якщо пригадати, які події, що відбувалися у період Пізнього Середньовіччя в європейській науці, справили неабиякий вплив не лише на західноєвропейську цивілізацію, а й на все людство, то на думку одразу спадають досягнення у галузі природознавства, загальний культурний і науковий прогрес суспільства, розвиток людської свідомості та зростання масштабів виробництва матеріальних благ. Такий стан справ значною мірою був зумовлений так званими Великими географічними відкриттями, що дали поштовх для накопичення нових знань у багатьох галузях – географії, ботаніці, зоології, геології, астрономії, фізиці, хімії, анатомії тощо. Узагальнення й осмислення великого обсягу накопиченої інформації забезпечили небувалий прогрес насамперед у сфері природничих наук. Наприклад, відомий швейцарський лікар Філіп Теофраст Парацельс (1493-1541), який вважається засновником гомеопатії, досліджував людський організм, етіологію хвороб людини та методи лікування описуваних ним недугів. Його основи анатомії й досі визнані в європейських країнах. Далі, німецький дослідник Георгій Аґрікола (1494-1555) не лише зібрав, а й систематизував набуту інформацію про руди і мінерали, і на цій підставі створив опис технології гірничорудної справи. Ще один відомий швейцарський учений Конрад Геснер (1516-1565) видав свою фундаментальну працю під назвою «Історія тварин». До речі, відтоді в Європі з'явилися й перші системні класифікації рослин та були засновані ботанічні сади. У розвитку методології науки про природу велику роль відіграв, звісно ж, англійський мислитель Френсіс Бекон (1564-1626), якому належить крилатий вислів про те, що істинне знання повинно спиратися на дослід. На додаток слід лише актуалізувати в пам'яті імена великих природодослідників: Торрічеллі, Галілео Галілей, Микола Коперник. Джордано Бруно, Йоганн Кеплер, Блез Паскаль. У цьому ряду треба згадати й про великого Леонардо да Вінчі, який у контексті аналізованої проблематики виступає насамперед як природодослідник у галузі фізики та механіки. Всі перелічені вчені, як

і багато інших, у цей час ставили на чільне місце Його велич Емпіричний Факт. До того ж у надрах середньовічної культури успішно розвивалися такі специфічні області знання, як астрологія, алхімія, ятрохімія, натуральна магія (часто їх називали таємними науками), що представляли собою проміжну ланку між технічним ремеслом і натурфілософією та містили в собі зародок майбутньої експериментальної науки внаслідок своєї практичної спрямованості [11, с. 60-61].

Повертаючись до тематики нашого дослідження – емпірики і правознавства, викладемо власні міркування з приводу того, чому так склалося, що правознавству «не до чого» були емпіричні факти? Але спочатку на прикладі боротьби зі злочинністю проаналізую, до чого призводить – мовою каламбуру – це «не до чого».

Нещодавно на захисті докторської дисертації Олексія Титаренка автор цієї статті як офіційний опонент згадувала про те, що «у минулому такий аспект буття радянської людини, як боротьба зі злочинністю, був практично утаємничений, оскільки фактичний стан справ у цій сфері не відповідав ідеї радянської доктрини про те, що злочинність у процесі соціалістичного будівництва закономірно відмирає. Із 1963 р., коли намітилися процеси стагнації у партійному керівництві країни, почалося розуміння того, що для розробки ефективних заходів боротьби зі злочинністю необхідним є систематичний аналіз злочинності, необхідна робота з фактами. Однак далі відомчих інститутів прокуратури та МВС СРСР та МВС СРСР робота в цьому напрямі не виходила. І лише завдяки об'явленню у країні курсу на перебудову (рос. «перестройку») у 1987 р. частково було знято обмеження на публікацію статистичних відомостей про кількість засуджених за деякими видами злочинів, а починаючи з 1989 р. було ухвалено остаточне рішення про зняття будь-яких обмежень із публікації зведених даних про зареєстровані злочини та загальну кількість засуджених. Нарешті громадськість змогла побачити, що порівняно із шістдесятима роками злочинність у країні зросла вдвічі. Не в останню чергу причиною цьому стала відсутність практики державного комплексного програмування боротьби зі злочинністю та відкритого узагальнення даних, проведення емпіричних розвідок, про результати яких можна було б обговорювати вголос» [12, с. 198].

Аналізуючи причини «нелюбові» правознавства до емпірики, спробуємо виділити кілька причин.

По-перше, тривалий час вважалося, що теорія права здебільшого оперує таким класом понять, конструкцій, які не відповідають класичній концепції пізнання, де суб'єкт досліджує об'єкт, що володіє ознаками емпіричної реальності і протистоїть досліднику [4, с. 44]. Отже, у пра-

вознавстві ж суб'єкт сам «вигадує» поняття і конструкції, засновуючись на ідеології та власних уявленнях про об'єктивну реальність. У цьому зв'язку доречними уявляються запитання: «До якого виду фактичної реальності має відношення знання, отримане за допомогою формально-юридичного методу? Що утворює собою право як об'єктивна реальність, доступна для наукового аналізу? Чи доречні в правовій теорії ті критерії істинності й достовірності, що прийнятні в інших галузях теоретичного пізнання?» [4, с. 44]. Більше того, чи піддаються отримані в праві знання перевірці, тобто чи можуть вони бути верифікованими? Адже сучасні правові теорії здебільшого мають за мету надати модель того, якою має бути ідеальна система правових норм, ніж описати те, якою насправді є ця система права як відбиття об'єктивної реальності. Якщо розглядати проблему у такому ракурсі, то складається стійке враження, що право як феномен має здатність самостійно впливати на поведінку учасників правових відносин. Проте цілком очевидно, що правові норми не володіють тими властивостями, що іманентні суб'єктам соціальної дійсності.

Навіть акцентуючи увагу на об'єктивних закономірностях правової дійсності, формуючи наукові теорії та наводячи пропозиції про вдосконалення законодавства, правознавці часто-густо не супроводжують свої міркування власними емпіричними дослідженнями, не ставлять питання про те, що відбувається із цією правовою дійсністю, які процеси впливають на неї.

По-друге, те, що називається науковим фактом, у правознавстві – річ «невперта», а, навпаки, надто мінлива. Адже будь-якому факту ми навчилися знаходити безліч пояснень. Так, наприклад, виготовлення самотужки міцних алкогольних напоїв – це факт, але за різного ідеологічного підґрунтя і різних моделей і напрямів правової політики він трактувався й трактується діаметрально протилежно – чи то як кримінально каране діяння, чи то як нейтральне принаймні явище. А тому й практично немає такого факту, який неможливо було б вписати в ту або іншу наукову концепцію чи стратегію. Ще один приклад: зростання і зменшення злочинності рівною мірою може вважатися як свідченням посилення боротьби, яку ведуть з нею правоохоронні органи, так і підтвердженням прорахунків щодо організації та реалізації відповідного курсу держави. І навіть таке явище, як виїзд висококласних українських фахівців за кордон, можна розцінити як наслідок високого рівня підготовки у вітчизняній системі вищої освіти і відповідно їх затребуваності на Заході.

Чи може таке статися щодо інтерпретації фактів у природознавстві? Відповідь цілком очевидна: «Ні!». Адже мавпа за будь-яких часів залишається мавпою. І це впертий емпіричний факт.

По-третє, чимало представників вітчизняної юридичної науки довгий час безпосередньо не стикалися з проблемою фактів, оскільки як безумовне емпіричне обґрунтування своїх гіпотез, суджень і висновків вони визнавали правовідносини, заявляючи ще сто років тому, що це «... первинна клітинка правової тканини, і тільки в ній право здійснює свій реальний рух» [13, с. 41, 42], або «первинна клітинка, що є цілісним елементом суспільного життя» [14, с. 9-17]. Однак слід погодитися з Р.О. Халфіною, що «вирвана із системи суспільних відносин «клітинка» не розкриває діалектичних протиріч і закономірностей розвитку» [15, с. 21]. Внаслідок такого підходу давалася взнаки загальна нормативистська теорія, дедуктивна настанова [16, с. 16]. При цьому свідомо не залишалось місця для осмислення та застосування інших достатньо відомих методологічних підходів. Некритичне дотримання принципу монізму у визначенні методології кримінологічних досліджень призводило до недостатнього емпіричного обґрунтування концептуальних підходів та теорій [17, с. 7]. Цей недолік особливо рельєфно означився, коли у 80-90 роках ХХ ст. розпочалися контакти із західними кримінологами, які твердо стоять на позитивістських, соціологічних позиціях, а їх теорії та висновки завжди підкріплюються індуктивним шляхом, посиленнями на репрезентативні спостереження [16, с. 16].

Однак й до цього часу труднощі на шляху набуття правознавством власних емпіричних підстав полягають в тому, що «правознавці не оперують поняттям факту, щоб визнати будь-яке твердження науковим, не кажучи вже про щось більше (достовірним, правильним, істинним)» [4, с. 50]. А тому, перефразуючи думку Ю.Є. Пермякова, зазначимо, що правознавці, не маючи можливості посилатися на якесь об'єктивне підґрунтя правильності теоретичних міркувань, навчилися в якості критеріїв науковості, аргументів використовувати моральні, правові принципи й ідеологічні міркування [4, с. 50-51]. Однак будь-яку юридичну конструкцію, навіть піднесену до категорії об'єктивної дійсності, не можна побачити та вважати незаперечним фактом, адже вона не може виконувати методологічну роль емпіричного підґрунтя юридичної теорії або концепції та юридичного знання в цілому.

Значить, у підґрунті будь-яких правових змін мають знаходитися узагальнені та проаналізовані результати спостереження за соціальною дійсністю, на яку покликані вливати опрацьовані людьми норми права. Припустимо, чи можна було б дійти висновку про невинність правопорушників-рецидивістів, не провівши емпіричне дослідження і не представивши відповідні факти? Звісно ж, ні. Проте узагальнення інформації

щодо великої кількості злочинних «кар'єр» – випадків-фактів дозволило зробити невтішний для теорії ресоціалізації злочинців висновок: після другого засудження до позбавлення волі ці особи невинуваті.

Висновки. На що націлює емпіричне правознавство і, головне, які перспективи відкриває?

Слідування постулатам емпіричного правознавства дозволяє:

1) організувати і проводити прикладні дослідження в галузі права та правозастосування, які дають поштовх для досліджень теоретичних, які, у свою чергу, призведуть до розв'язання проблемних питань на практиці;

2) не лише вивчати практику судів і правоохоронних органів при спробі розв'язати ті чи інші проблеми боротьби зі злочинністю, а й долучити дослідників до кращих західних традицій – перш ніж робити будь-який висновок про необхідність вдосконалення чинного законодавства шляхом внесення відповідних змін та вжиття будь-яких інших заходів, спрямованих на покращення соціального буття та стану правопорядку в суспільстві, треба всебічно показати незадовільний стан у правовому регулюванні певної ділянки цього буття та довести гіпотезу про позитивні зміни внаслідок модернізації соціальної в широкому смислі слова практики;

3) проводити поглиблене вивчення тих соціальних процесів, що володіють будь-яким ступенем криміногенності;

4) аналізувати дані кримінально-правової статистики у поєднанні з об'єктивною кримінальною дійсністю;

5) виконувати прогностичну функцію, що є передумовою програмування чи то боротьби зі злочинністю, чи то нормотворчої діяльності.

І основне, що треба зрозуміти в цьому зв'язку: слідування постулатам емпіричного правознавства дозволяє зрозуміти суспільні процеси, якими визначається характер та напрями правотворчості у державі. Однак для того, щоб зрозуміти, які можливості та перспективи таїть у собі емпіричне знання, нам треба звернутися до багатой історії географічних і наукових відкриттів епохи Пізнього Середньовіччя, що дали колосального імпульсу в розвитку не лише природничих наук, а й розуміння суспільного устрою. Згодом у вітчизняній науці (особливо про суспільство) ми якось необачно звернули з цього шляху. Але звернення до досвіду минулого, процеси інтеріоризації науки і набуття нею інтегральних властивостей здатні прискорити перехід до часів неопостмодернізму та повернути науці, зокрема, юридичній, міцне емпіричне підґрунтя.

1. Рузавин Г.И. Методы научного исследования. Москва: Мысль, 1974. 239 с.
2. Михайленко П.П., Гельфанд И. Рецидивная преступность и ее предупреждение органами внутренних дел. Киев: МВД УССР, 1970. 444 с.
3. Алле М. Экономика как наука / пер. с франц. И.А. Егорова. Москва: Наука для общества, РГГУ, 1995. 168 с.
4. Пермяков Ю.Е. Эмпирические обоснования юридической науки. Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия «Право». 2007. № 1. С. 43-54.
5. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Золота миля, 2013. 458 с.
6. Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.
7. Орлов Ю. В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності: монографія. Харків: Діса полюс, 2016. 656 с.
8. Титаренко О.О. Державне програмування протидії злочинності в Україні: монографія / Кримінол. асоц. України. Харків: Промарт, 2019. 695 с.
9. Максименцев М. Г. Протидія злочинності у сфері надкористування: монографія. Харків: Панов А. М., 2019. 487 с.
10. Калініна А. В. Злочинність іноземців та осіб без громадянства в Україні: кримінологічна характеристика і стратегія запобігання: монографія / за наук. ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2019. 304 с.
11. Садохин А. П. Концепции современного естествознания: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2006. 447 с.
12. Батиргарєєва В.С. Відгук офіційного опонента – доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Батиргарєєвої В. С. на дисертацію Титаренка Олексія Олексійовича «Теорія та практика державного програмування протидії злочинності в Україні», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. С. 197-214.
13. Пашуканис Е. Общая теория права и марксизм. Изд. 2-е. Москва: Изд-во Коммунистической Академии, 1926. 129 с.
14. Стучка П. И. Революционная роль права и государства: Общее учение о праве и о государстве, I: Общее учение и праве / РСФСР. Народный комиссариат юстиции. Москва: Государственное издательство, 1921. 127 с.

15. Халфина Р.О. *Общее учение о правоотношении / Ин-т гос. и права АН СССР. Москва: Юрид. лит., 1974. 351 с.*
16. Рущенко І.П. *Соціологія злочинності: монографія. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. 370 с.*
17. Батиргарєєва В.С. *Вплив процесів глобалізації світу на розвиток кримінологічної науки в Україні. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. / редкол. Борисов В.І. та ін. Харків: Право, 2013. Вип. 26. С. 73-98.*

Батиргарєєва В.С. Емпіричне правознавство сучасності та наука епохи пізнього Середньовіччя: деякі спостереження про паралелі та перетини на новому витку знань.

Науково-технічний прогрес все частіше й частіше змушує сучасних дослідників у галузі суспільних наук звертатися до визначення методологічних засад і критеріїв прирощення нового наукового знання. Адже розв'язання правових проблем, що засновується лише на догматі формально-юридичного методу, позбавляє можливості прогнозувати подальший розвиток соціальних процесів, а головне надавати їм бажаного для прирощення нового якісного знання напряму руху. У цьому зв'язку у статті стверджується, що для того, щоб всебічно розкрити сутність правового життя, правознавство має повернутися до аналізу емпіричних фактів, що є відбиттям соціальних процесів та одночасно рушійною силою на шляху вдосконалення механізмів правового регулювання. З метою доведення корисності емпіричних узагальнень для прирощення нового знання у правознавстві, зокрема, на прикладі деяких дисциплін, спрямованих на боротьбу зі злочинністю, здійснюється звернення до здобутків європейської науки у XV-XVI століттях у сфері природознавства та суспільного устрою, які стали можливими завдяки систематизації великого масиву емпіричних фактів.

Водночас у статті демонструється парадоксальність деяких тверджень, що розцінюються в юридичній науці сьогодення як аксіоми. З'ясовуються причини нехтування емпіричними фактами у правознавстві та аналізуються перспективи, що відкриваються завдяки розвитку емпіричного правознавства. Робиться висновок, що дотримання постулатів емпіричного правознавства дозволяє, зокрема, організувати і проводити ґрунтовні прикладні дослідження в галузі права та правозастосування; долучатися вітчизняним дослідникам до кращих західних традицій доведення гіпотез про позитивні зміни у суспільстві внаслідок модернізації соціальної практики; поглиблено вивчати соціальні процеси, що володіють будь-яким ступенем криміногенності; аналізувати відомості кри-

мінально-правової статистики у поєднанні з об'єктивною кримінальною дійсністю; виконувати прогностичну функцію, що є передумовою програмування боротьби зі злочинністю та нормотворчої діяльності.

Ключові слова: юридична наука, емпіричне правознавство, методологія, емпіричний факт.

Batyrgareieva V.S. Empirical jurisprudence of modern times and science of the Late Middle Ages: some observations on parallels and intersections on a new branch of knowledge.

Scientific and technological progress is increasingly forcing modern researchers in social sciences to turn to the definition of methodological principles and criteria for the addition of new scientific knowledge. After all, the solution of legal problems, which is based only on the dogma of the formal legal method, makes it impossible to predict further development of social processes, and most importantly give them the desired direction of movement to increase new qualitative knowledge. In this regard, the article argues that in order to fully disclose the essence of legal life, jurisprudence must return to the analysis of empirical facts, that reflect social processes and at the same time drive the improvement of legal regulation mechanisms. In order to prove the usefulness of empirical generalizations for the growth of new knowledge in jurisprudence in particular on the example of some disciplines aimed at combating crime, the article refers to the achievements of European science in the XV-XVI in the field of natural science and social structure which became possible due to the systematization of a large array of empirical facts.

At the same time, the article demonstrates the paradoxical nature of some statements that are regarded in today's legal science as axioms. The reasons for neglect of empirical facts in jurisprudence are clarified and the prospects opened up due to the development of empirical jurisprudence are analyzed. It is concluded that compliance with the postulates of empirical jurisprudence allows inter alia to organize and conduct thorough applied research in the field of law and law enforcement; to join domestic researchers to the best western traditions of proving hypotheses about positive changes in society as a result of modernization of social practice; to study in depth social processes with any degree of criminogenicity; to analyze information on criminal law statistics in combination with objective criminal reality; to perform a prognostic function, which is a prerequisite for programming the fight against crime and for rule-making activity.

Key words: jurisprudence, empirical jurisprudence, methodology, empirical fact.